

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 195–216

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.12>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

URBANIZACJA WSI NA PRZYKŁADZIE MIAST ZDEGRADOWANYCH WOJEWÓDZTWA ŚWIĘTOKRZYSKIEGO

URBANIZATION OF VILLAGES ON THE EXAMPLE OF FORMER TOWNS IN THE ŚWIĘTOKRZYSKIE VOIVODESHIP

Dariusz SOKOŁOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Wydział Nauk o Ziemi
ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń
sokol@umk.pl

Zarys treści: Urbanizacja obszarów wiejskich wykazuje zróżnicowanie form oraz głębokość przemian, co jest uwarunkowane m.in. genezą i położeniem określonych miejscowości. Kategorią osiedli wiejskich posiadających szczególnie dobrze rozwinięte cechy miejskie, zarówno w rozumieniu ilościowym (natężenie cech), jak i jakościowym (liczba tych cech) są były miasta. Niektóre z nich, pomimo wiejskiego obecnie statusu, zachowały miejski układ przestrzenny, silne związki z zapleczem i inne miejskie cechy, dzięki którym w świadomości społeczności lokalnych ciągle pozostają miastami. Charakterystyka tych jednostek uwzględniła m.in. zagadnienia demograficzne, funkcjonalne i morfologiczne. Część miejscowości wytypowano jako posiadające szanse na odzyskanie praw miejskich.

Słowa kluczowe: urbanizacja wsi, miasta zdegradowane, prawa miejskie, sieć osadnicza, funkcje miejskie, morfologia miejska.

Wprowadzenie

Urbanizacja wsi jest zjawiskiem obserwowanym w Polsce od stuleci – jeśli przyjmiemy, że cechą urbanizacji jest uzyskanie przez wieś określonej właściwości charakterystycznej dla miast (może to być np. określony rodzaj funkcji lub przekształcenie układu morfologicznego). Tego rodzaju przemiany w konsekwencji prowadziły do powstawania tzw. osiedli przejściowych, na co zwrócił uwagę już Ratzel w końcu XIX w. (1891), a pewną próbę usystematyzowania pojęcia podjęła m.in. M. Kiełczewska-Zaleska (1969). Intensyfikacja procesu różnicowania się wsi nastąpiła jednak dopiero w okresie kapitalistycznego rozwoju w XIX w. w związku z uprzemysłowieniem, eksplozją demograficzną i zniesieniem przywiązania chłopca do ziemi. W tym czasie zaczęły powstawać m.in. kolonie robotnicze (Golachowski 1964) i strefy podmiejskie wokół większych miast. Kolejny etap urbanizacji wsi w Polsce obserwowano po II wojnie światowej – był on stymulowany głównie rozwojem przemysłu, znacznie bardziej intensywnym niż przed wojną. S. Golachowski (1965)

rozdzielił pojęcie suburbanizacji, związane z rozwojem osiedli podmiejskich, od semiurbanizacji, która inicjowana jest często przez czynniki endogeniczne. W nowych warunkach ustrojowych (po 1989 r.) jedna z najważniejszych stymulantów ich dotychczasowego rozwoju – industrializacja – została zahamowana. W ujęciu przestrzennym suburbanizację różni od semiurbanizacji sposób rozmieszczenia: miejscowości pierwszego rodzaju koncentrują się wokół miast, szczególnie dużych; jednostki drugiego rodzaju nie są tak skoncentrowane, często występują w rozproszeniu (por. Sokołowski 1999).

Szczególnym rodzajem wiejskich miejscowości zurbanizowanych (bądź częściowo zurbanizowanych) są zdegradowane miasta. Ze względu na sposób rozmieszczenia wyróżniają się one w grupie wiejskich jednostek zurbanizowanych większą regularnością, co jest uwarunkowane ich genezą. Początki tych miejscowości sięgają często średniowiecza, kiedy znaczna ich część uzyskała prawa miejskie. Ich rozwój stymulowany był przez stulecia poprzez związki funkcjonalno-gospodarcze z wiejskim zapleczem, dla którego stanowiły one ośrodki obsługi. Jednostki zaliczane do tej kategorii osiągnęły w przeszłości względnie wysoki stopień zurbanizowania¹, który utrzymały do czasów obecnych bądź utraciły.

Byłe miasta często zajmują wysokie pozycje w hierarchii wiejskiej części systemów osadniczych. Ranga tych miejscowości wynika głównie z ich względnie dużego zaludnienia, miejsca zajmowanego przez nie w hierarchii administracyjnej (siedziby gmin), pełnionych funkcji gospodarczych oraz funkcji obsługi zaplecza, a także z ich percepcji, rozumianej tu jako postrzeganie przez społeczność lokalną jako miasto. Niektóre miasta zdegradowane mają szansę na zmianę statusu formalnoprawnego i w perspektywie zaliczenie ich do zbioru miast.

Po 1980 r. liczba miast w Polsce zwiększyła się o 116; w tej liczbie ponad 75% jednostek w przeszłości było miastami. Współcześnie uzyskanie praw miejskich nie przynosi wymiernych korzyści finansowych (por. Drobek 1999, Sokołowski 2008), jednak znaczna część społeczności lokalnych uważa zmianę statusu miejscowości ze wsi na miasto za awans. Motywacja wynika nie tylko ze wzrostu prestiżu miejscowości, ale łatwiejszej – w powszechnej opinii – promocji miejscowości jako miasta. Ponadto w świetle ustawy o ochronie gruntów łatwiej jest przeprowadzić procedurę odrolnienia na terenie miasta.

W rezultacie liczne miejscowości wnioskuje o nadanie praw miejskich, z których w wielu przypadkach sprawa zostaje zakończona pomyślnie. Spośród 39 miejscowości, które uzyskały prawa miejskie po 2000 r.² dwie znajdują się na terenie województwa świętokrzyskiego: Daleszyce w powiecie kieleckim (2007 r.) i Koprzywnica w powiecie sandomierskim (2001 r.). We wcześniejszej dekadzie pozytywnie rozpatrzono aż 50 wniosków o nadanie praw miejskich, w tej liczbie aż 6 znajduje się w charakteryzowanym regionie: Małogoszcz w powiecie jędrzejowskim (1996 r.), Bodzentyn w kieleckim i Osiek w staszowskim (obydwa 1994 r.), Wąchock w starachowickim (1993 r.) oraz Kunów w ostrowieckim i Sędziszów w jędrzejowskim (obydwa 1990 r.). Wszystkie wymienione miejscowości, poza Sędziszowem, były miastami w przeszłości, a zatem przejściowo zaliczały się do zbioru osiedli zdegradowanych.

Mając na uwadze znaczną liczbę miast zdegradowanych na obszarze województwa świętokrzyskiego, można założyć, że przynajmniej niektóre z nich zachowały cechy miejskie. Celem niniejszego opracowania jest, obok wieloaspektowej charakterystyki tych miejscowości, zidentyfikowanie miast potencjalnych, tj. jednostek mających szansę na

¹ Pomijając rzadkie przypadki nieudanych lokacji.

² Stan na 1.03.2014.

odzyskanie miejskiego statusu. Warto zauważyć, że w ostatnich latach powstało kilka opracowań dotyczących m.in. problematyki małych miast obszaru województwa świętokrzyskiego, jednak koncentrują się one na miejscowościach, dla których tworzy się bazę statystyczną, tj. miastach stanowiących gminy bądź ich wyodrębnione części (m.in. Mularczyk 2006, Śleszyński 2006).

Przemiany miejskiej sieci osadniczej województwa świętokrzyskiego w aspekcie ilościowym

Znaczna liczba miast zdegradowanych, które znajdują się na terenie województwa świętokrzyskiego, jest konsekwencją burzliwych przemian demograficznych i gospodarczych, ale przede wszystkim – politycznych. Obszar ten znajdował się przez ponad stulecie (1815–1918) w granicach Królestwa Kongresowego, gdzie szczególnie w latach 1869–1870 (niektóre źródła podają okres 1867–1870) zaborca przeorganizował sieć miejską. Określone zmiany były wynikiem destrukcyjnej polityki zaborcy, polegającej m.in. na przekształcaniu struktury administracyjnej Królestwa na wzór rosyjski w ramach stopniowego ograniczania jego autonomii po upadku kolejnych powstań narodowyzwoleniczych. Rezultatem tych zmian było między innymi zdegradowanie do rzędu osad wiejskich ponad 337 miasteczek, w tym ponad 40 na obszarze obecnego województwa świętokrzyskiego. Niektóre z nich odzyskały miejski status w ciągu blisko stulecia, jakie upłynęło od odzyskania przez Polskę niepodległości. Większość jednostek z tej grupy (29) nadal pozostaje wsiami (tab. 1, ryc. 1). Odmienne niż to było w południowej części Małopolski – na obszarach znajdujących się w granicach dawnego zaboru austriackiego, w granicach województwa świętokrzyskiego nie ma miejscowości zdegradowanych w późniejszym czasie, tj. w XX w. Względnie niewielka jest też liczba jednostek zdegradowanych wcześniej, przed wejściem w życie ukazu carskiego z 1869 r. (8 jednostek). Przyczyny degradacji tych ostatnich miejscowości były zwykle obiektywne, związane z ich zniszczeniem w czasie wojen, wyludnieniem i upadkiem gospodarczym.

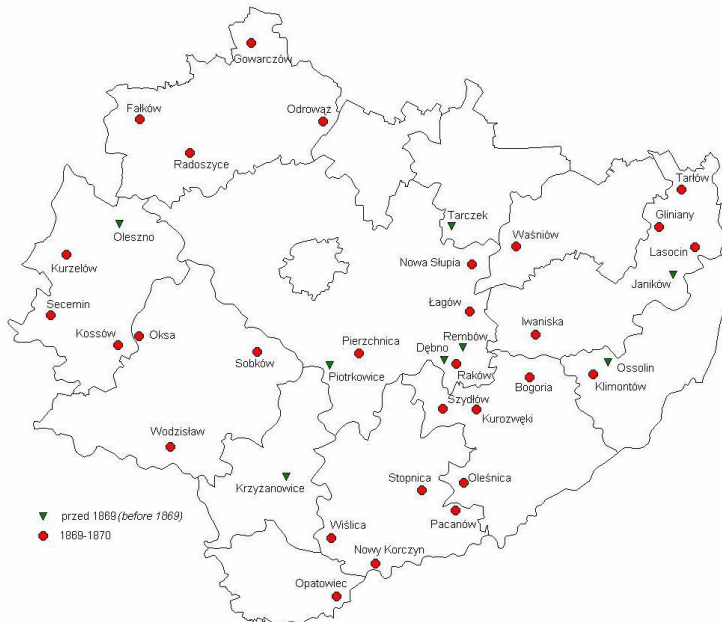
Ze względu na identyfikację miejscowości posiadających miejskie cechy zasadnicze znaczenie ma ta grupa jednostek, które ucierpiały na radykalnie przeprowadzonej reorganizacji sieci osadniczej Królestwa Polskiego. W jej rezultacie doszło do degradacji do rzędu osad wiejskich niektórych względnie dużych miasteczek, liczących zwykle powyżej 2 tys. mieszkańców (tab. 2), posiadających wyraźnie miejskie cechy morfologiczne.

Geneza wielu miasteczek województwa świętokrzyskiego sięga średniowiecza. W grupie 37 badanych miejscowości, sześć zostało założonych w XIII w. (Kurzelów, Łągów, Nowy Korczyn, Opatowiec, Pacanów i Tarczek), z tej liczby pięć posiadało status miejski przez 6 stuleci. Kolejnych dziesięć miejscowości (Fałków, Kurozwięki, Nowa Słupia, Pierzchnica, Radoszyce, Stopnica, Szydłów, Waśniów, Wiślica i Wodzisław) było miastami od XIV do XIX w. (tab. 1). Tak długi okres sprzyjał nie tylko wykształceniu cech miejskich przez określone miejscowości, ale też doprowadził do ukształtowania ich związków funkcjonalnych z zapleczem, a ponadto utrwalił w świadomości społeczności lokalnych postrzeganie tych miejscowości jako miasteczka. Obok miejscowości o utrwalonych cechach miejskich istnieje pewna grupa jednostek, które posiadały status miejski bardzo krótko, w związku z czym nigdy nie wykształciły one miejskiego charakteru. Należą do nich: Krzyżanowice, Oleszno, Ossolin, Piotrkowice, Rembów i Tarczek.

Tabela 1. Wykaz miast zdegradowanych w województwie świętokrzyskim z uwzględnieniem ich dawnego i aktualnego statusu prawnego (stan na 01.03.2014)

Miejscowość	Prawa miejskie		Obecny status	Powiat
	uzyskanie	utrata		
Bogoria	1616	1869	wieś gminna	staszowski
Dębno	1585	przed 1827	wieś w gm. Raków	kielecki
Fałków	1340	1869	wieś gminna	konecki
Gliniany	1595	1869	wieś w gm. Ożarów	opatowski
Gowarczów	1430	1869	wieś gminna	konecki
Iwaniska	1403	1869	wieś gminna	opatowski
Janików	1559	przed 1827	wieś w gm. Ożarów	opatowski
Klimontów	1604	1869	wieś gminna	sandomierski
Kossów	XV w.	1869	wieś w gm. Radków	włoszczowski
Krzyżanowice (Dolne)	XIV w. (?)	XVI w. (?)	wieś w gm. Pińczów	pińczowski
Kurozwęki	XIV w.	1869	wieś w gm. Staszów	staszowski
Kurzelów	1285	1869	wieś w gm. Włoszczowa	włoszczowski
Lasocin	1549	1869	wieś w gm. Ożarów	opatowski
Łągów	1253	1869	wieś gminna	kielecki
Nowa Słupia	1351	1869	wieś gminna	kielecki
Nowy Korczyn	1258	1869	wieś gminna	buski
Odrawąż	1611	1869	wieś w gm. Stąporków	konecki
Oksa	1554	1869	wieś gminna	jędrzejowski
Oleszno	XV w.	XVI w.	wieś w gm. Krasocin	włoszczowski
Oleśnica	1470	1869	wieś gminna	staszowski
Opatowiec	1271	1869	wieś gminna	kazimierski
Ossolin	II poł. XVII w.	około 1816	wieś w gm. Klimontów	sandomierski
Pacanów	1279	1869	wieś gminna	buski
Pierzchnica	1359	1869	wieś gminna	kielecki
Piotrkowice	1811	1822	wieś w gm. Chmielnik	kielecki
Radoszyce	przed 1370	1869	wieś gminna	konecki
Raków	1567	1869	wieś gminna	kielecki
Rembów	1588	1607	wieś w gm. Raków	kielecki
Secemin	1401	1869	wieś gminna	włoszczowski
Sobków	1563	1869	wieś gminna	jędrzejowski
Stopnica	1362	1869	wieś gminna	buski
Szydłów	1329	1869	wieś gminna	staszowski
Tarczek	przed 1253	koniec XIV w.	wieś w gm. Pawłów	starachowicki
Tarłów	1550	1869	wieś gminna	opatowski
Waśniów	1351	1869	wieś gminna	ostrowiecki
Wiślica	1345 (?)	1869	wieś gminna	buski
Wodzisław	XIV w.	1869	wieś gminna	jędrzejowski

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Miasta polskie w tysiącleciu* (1965), *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...*, *Statystyka miast i osiedli 1945–1965* (1967), Drobek (1999)

Ryc. 1. Miasta zdegradowane w województwie świętokrzyskim według daty ostatniej utraty praw miejskich
Former towns in the Świętokrzyskie Voivodeship by the date of the last loss of civic rights
 Źródło: opracowanie własne • *Source: own compilation.*

Szczególnie wysoką gęstością sieci miejskiej cechowały się w przeszłości tereny położone we wschodniej części regionu i wzdłuż rzeki Kamiennej. Z tej przyczyny wymienione obszary charakteryzuje obecnie znaczna liczba miasteczek zdegradowanych. Od czasów przedrozbiorowych wykształcił się też pewien podział funkcjonalny: w grupie miejscowości położonych w dolinie Kamiennej większy był udział miasteczek, których ludność utrzymywała się głównie z rzemiosła, natomiast wzdłuż doliny Wisły, na Ponidziu i na wschodnim obrzeżu Gór Świętokrzyskich – między Kielcami i Sandomierzem – dominowały ośrodki związane z obsługą rolniczego zaplecza. Miejscowości te, ze względu na niewielkie odległości między nimi, miały też niewielkie obszary obsługi (pod względem przestrzennym i ludnościowym), co ograniczało ich rozwój. Ponadto wytyczenie nowych szlaków komunikacyjnych w XIX i XX w., w tym kolei żelaznej, spowodowało, że niektóre miasteczka znalazły się na uboczu w stosunku do ważniejszych tras. Kolejnym czynnikiem niekorzystnym dla rozwoju miasteczek były działania wojenne prowadzone między innymi w czasie powstań narodowych, zwłaszcza styczniowego. Zbiegnięcie się w niedługim czasie kilku niekorzystnych dla rozwoju czynników prowadziło do zahamowania rozwoju licznych miejscowości i do pogłębienia zjawisk kryzysowych, w tym ich degradacji gospodarczej i funkcjonalnej, rzadziej – morfologicznej. Słabość potencjału gospodarczego i niska atrakcyjność lokalizacji uniemożliwiła niektórym z nich późniejsze odrodzenie się. Ze współczesnego punktu widzenia stwarza to sytuację, w której tylko część spośród badanych miejscowości spełnia kryteria miejskości i będzie mogła odzyskać w przyszłości status miasta.

Zróżnicowanie formalno-prawne miast zdegradowanych

Na badanym obszarze zidentyfikowano 37 byłych miast, które można podzielić na następujące kategorie:

- 1) miasto zdegradowane, obecnie wieś gminna,
- 2) miasto zdegradowane, obecnie wieś niebędąca siedzibą gminy.

Ponadto istnieje kilka grup byłych miast nie zaliczonych do żadnej z powyższych kategorii. Ich formalnoprawny status jest obecnie zróżnicowany. Niektóre z nich już odzyskały prawa miejskie, inne utraciły samodzielność formalnoprawną, w większości przypadków bez degradacji do kategorii wsi. Są to następujące kategorie:

- 3) miasto zdegradowane przejściowo, aktualnie miejscowość posiadająca prawa miejskie (należą do nich m.in. jednostki wymienione w części wstępnej),
- 4) byłe miasto, obecnie jednostka stanowiąca część innego miasta³,
- 5) byłe miasto, obecnie jednostka stanowiąca część innej wsi⁴,
- 6) miejscowość, której przyznano prawa miejskie, ale przywilej nie został zrealizowany – nieudana lokacja⁵.

Tabele 1–3 oraz ryciny 1–5 pokazują wszystkie zidentyfikowane jednostki zaliczone do grup 1) i 2). Łączna liczba miejscowości w regionie, które posiadają bądź posiadały w przeszłości status miasta przekracza 70, jest zatem ponad dwukrotnie większa od obecnej. Miejscowości zaliczone do kategorii 3–6 nie wchodzą w zakres niniejszego opracowania.

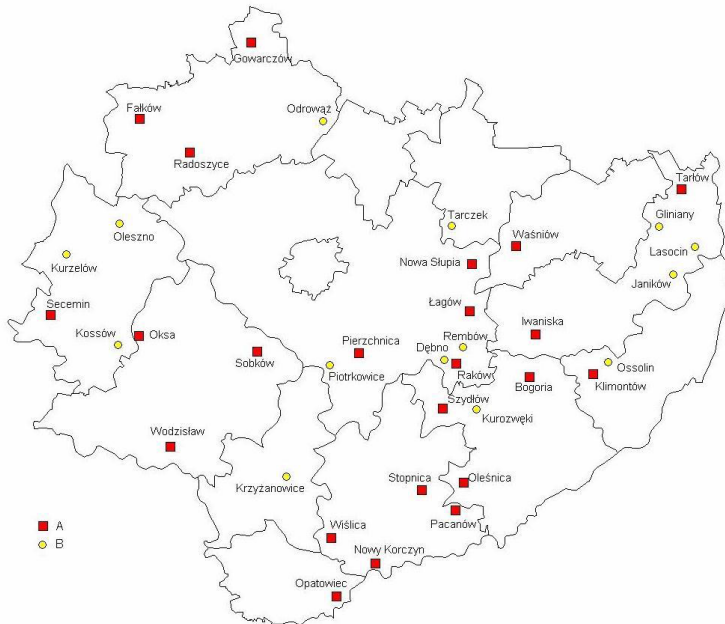
Zaludnienie

Wielkość miast zdegradowanych w województwie świętokrzyskim jest zróżnicowana. Zaludnienie najmniejszych jednostek nie przekracza 200 osób, połowa (19 jednostek) liczy co najmniej 1000 mieszkańców, w tej liczbie tylko dwie – Radoszyce i Klimontów – przekroczyły 2000 mieszkańców (tab. 2, ryc. 3). Większość miejscowości nie osiągnęła dotychczas stanu zaludnienia z II połowy XIX i początku XX w.; jest to konsekwencją migracji do miast po drugiej wojnie światowej, procesów depopulacyjnych w ostatnich dekadach, a wcześniej także znacznych strat wojennych. Te ostatnie dotyczyły w szczególnym stopniu ludności pochodzenia żydowskiego, która w niektórych miasteczkach (zwłaszcza na południu regionu) stanowiła znaczny bądź nawet dominujący odsetek mieszkańców. Przykładowo, w Nowym Korczynie, Wiślicy i Wodzisławiu w II połowie XIX w. udział ludności żydowskiej sięgał 70–75%. Zestawienie aktualnych danych o zaludnieniu z danymi sprzed co najmniej stulecia pokazuje, że na ogół inne miasta miały wówczas pozycję dominującą. Największe w 1910 r. – Wodzisław – przekraczało 6000 mieszkańców (w 2012 r. około 1200), 5000 przekraczały: Nowy Korczyn, Radoszyce i Stopnica, a niewiele ustępował im Klimontów. Ponad 3000 osób zamieszkiwało ponadto: Iwaniska, Łągów, Pacanów, Raków, Tarłów i Wiślicę. Niektóre spośród wymienionych miejscowości straciły w ciągu stulecia

³ Są to: Denków (od 1954 r. część Ostrowca Świętokrzyskiego, samodzielne miasto w latach 1564–1869), Mirów (przyłączony do Pińczowa w 1612 r., samodzielne miasto w latach 1592–1612), Prosperów (przyłączony do Zawichostu w 1820 r., samodzielne miasto w latach 1701–1820), Wierzbnik (połączony ze Starachowicami w 1939 r., samodzielne miasto w latach 1624–1870 i 1916–1939).

⁴ Święty Krzyż – obecnie część miejscowości Nowa Słupia.

⁵ Stefanówek (wymieniony jako miasto w 1674 r., obecnie wieś w gminie Staszów); Drobek (1999) wymienia również miejscowości: Dębno (w gminie Nowa Słupia) i Lubenia (w gminie Brody, powiat starachowicki).

Ryc. 2. Miasta zdegradowane w województwie świętokrzyskim według ich aktualnego statusu administracyjnego – nieposiadające aktualnie statusu miasta (stan na 01.03.2014)

A – wsie gminne, B – wsie pozostałe.

Former towns in the Świętokrzyskie Voivodeship by their contemporary administrative status – without civic rights (on 1.03.2014)

A – seats of municipalities, B – other villages.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z tab. 1. • *Source: own compilation based on data from tab. 1.*

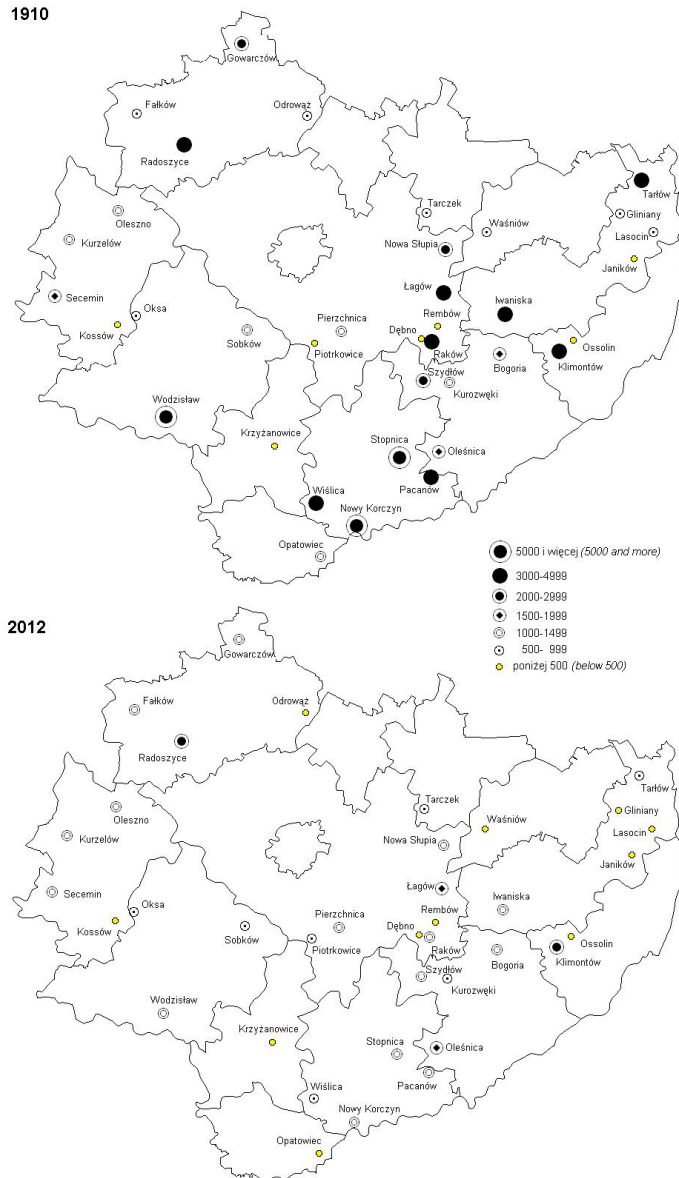
nawet 3/4 stanu zaludnienia (Nowy Korczyn, Stopnica, Wodzisław); najmniejsze straty odnotowały Radoszyce – około 1/3.

Znaczniejsze pod względem zaludnienia miasta pełniły w przeszłości ważne funkcje w skali regionalnej, a nawet ponadregionalnej. Stopnica była w latach 1809–1915 siedzibą powiatu (od 1870 r. jako osada wiejska); jego nazwa (stopnicki) była używana aż do 1948 r., mimo że w 1915 r. funkcję stołeczną przejęło Busko. Niektóre inne miasta jeszcze wcześniej odgrywały istotną rolę w Małopolsce, co przyczyniało się do ich długotrwałego i wszechstronnego rozwoju. Ważnym ośrodkiem zjazdów szlachty polskiej była Wiślica, gdzie w 1347 r. podpisano słynne statuty wiślickie, będące kodyfikacją piastowskiego prawa sądowego. Regres miasta wiązał się z zanikiem tej funkcji w XVII w., po przeniesieniu stolicy państwa z Krakowa do Warszawy (ponowne ożywienie nastąpiło dopiero w XIX w.). Nowy Korczyn był w Polsce przedrozbiorowej (od XV w.) miejscem odbywania sejmików generalnych prowincji małopolskiej i już w XVI w. posiadał m.in. zamek, ratusz, wodociąg oraz, podobnie jak Wiślica, około setki zakładów rzemieślniczych. Jako znaczący ośrodek handlu zbożem miał też liczne spichrze, a nawet własną jednostkę miary zbożowej. Raków zasługuje na wymienienie przede wszystkim jako znaczący ośrodek arianizmu w XVI i XVII w., która to działalność nie tylko podniosła rangę, ale też doprowadziła do dynamicznego rozwoju tego miasta. Szydłów zyskał znaczenie jako ważny ośrodek handlowy, rzemieślniczy (ponad 100 warsztatów w XVI w.) i militarny. Pozostałością tej ostatniej funkcji są częściowo zachowane mury obronne opasujące miasto, wzniesione w czasach Kazimierza Wielkiego.

Tabela 2. Liczba mieszkańców miast zdegradowanych w województwie świętokrzyskim

Miejscowość	1827 ^a	około 1880 ^a	1890 ^b	1910 ^b	1921 ^c	1950 ^c	1970 ^c	1988 ^c	2012/13 ^e
Bogoria	495	716	1298	1870	1185			889	1060
Dębno	232	324			327			125 ^d	75
Fałków	430	709			775	824	837	1033	1094
Gliniany	270	379	472	977	621			400 ^d	295
Gowarczów	946	1280	1878	2700	1508	1086	1257	1339	1436
Iwaniska	1088	1662	2402	3641	2803	1069	1094	1210	1330
Janików	284	299			327			227 ^d	176
Klimontów	1314	2654	4201	4830	3737	1818	1971	1914	2084
Kossów		346			494			387 ^d	261
Krzyżanowice (Dolne)	484				489			206 ^d	161
Kurozwęki	715	1000	1256	1251	1033			963 ^d	761
Kurzelów	931	1200	1096	1419	1616	1443	1257	1195	1119
Lasocin	564	820	727	724	938			408 ^d	332
Łągów	2005	1299	2293	3606	2527	1509	1492	1569	1624
Nowa Słupia	629	983	1150	2052	2160	1356	1409	1422	1395
Nowy Korczyn		3319	4458	5478	3682	1537	1223	1041	1037
Odrawąż	324	328			595			654 ^d	484
Oksa	380				759			872	782
Oleszno	380				1103	1137	1160	1225	1197
Oleśnica	888	1500	1464	1814	1133	1567	1657	1773	1879
Opatowiec	434	800	821	1183	762			421	336
Ossolin	106				98			183 ^d	176
Pacanów	1267	2000	2570	3165	2598	1478	1304	1275	1115
Pierzchnica	641	1100	1113	1494	1017			764	1048
Piotrkowice	489	600			428			195 ^d	559
Radoszyce	1425	3169	4611	5035	3344	2529	2904	3245	3314
Raków	1232	1971	3525	3134	2043	1227	1220	1172	1148
Rembów	83	278			235			332 ^d	273
Secemin	853	1200	1325	1784	1611	1517	1482	1452	1319
Sobków	1003	1500	1452	1293	855			765	998
Stopnica	1247	4000	4659	5048	4402	1065	1330	1245	1378
Szydłów	1556	2183	2502	2491	2246	1081	1138	1092	1110
Tarczek	229	378			547			567 ^d	581
Tarłów	1478	1681	2255	3248	1970			876	940
Waśniów	295	386	513	980	580			477	445
Wiślica	1372	3279	2781	3305	2127			606	535
Wodzisław	1760	4000	4038	6620	3878	1449	1202	1257	1185

Źródła: ^aSłownik Geograficzny Królestwa Polskiego..., ^bJelonek (1967), ^cNarodowe Spisy Powszechne (1921, 1950, 1970, 1988), ^dwg Stelmach i in. (1990), ^edane odpowiednich urzędów gmin.

Ryc. 3. Miasta zdegradowane w województwie świętokrzyskim według zaludnienia (1910 i 2012 r.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Jelonek (1967) i danych urzędów gmin.

Former towns in the Świętokrzyskie Voivodeship by population (1910 and 1912)

Source: own compilation based on: Jelonek (1967) and data from municipal offices.

O ile w stosunku do początku XX w. większość miejscowości odnotowała znaczne straty ludnościowe, to przyjmując za punkt odniesienia pierwsze lata po II wojnie światowej, sytuacja jest w kilku przypadkach korzystna. Wolno, ale systematycznie wzrasta zaludnienie m.in.: Gowarczowa, Iwanisk, Klimontowa, Łagowa, Oleśnicy i Radoszyc. Jednocześnie należy odnotować miejscowości, które cechował w tym czasie spadek zaludnienia. Należą

do nich m.in.: Kurzelów, Nowy Korczyn, Pacanów, Secemin i Wodzisław. Brak potencjału pozwalającego choćby na utrzymanie stanu zaludnienia na stałym poziomie wskazuje, że znajdują się one w stanie regresu i świadczy o ich niskiej atrakcyjności, głównie z powodu słabości ekonomicznej (brak miejsc pracy).

Jednym z kryteriów przyznawania praw miejskich jest osiągnięcie przez miejscowość odpowiedniego poziomu zaludnienia, określanego na co najmniej 2000 mieszkańców. W niektórych przypadkach warunek ten nie jest dotrzymywany (w ciągu ostatnich dwudziestu lat prawa miejskie uzyskały m.in.: Frampol, Kleszczele, Kołaczyce, Krynica Morska, Narol i Przecław, których zaludnienie zawierało się w przedziale 1200–1600 mieszkańców), jednak takie sytuacje należy traktować jako wyjątki. Uzyskanie praw miejskich przez jednostki niespełniające tego kryterium jest mniej prawdopodobne, a odpowiednie wnioski są często odrzucane. Za przykład może posłużyć Stopnica, której wniosek został odrzucony^{6,7} przez Radę Ministrów w 2012 r. Odpowiedni poziom zaludnienia posiadają aktualnie tylko dwie miejscowości w województwie: Radoszyce i Klimontów, a dwie kolejne: Oleśnica i Łąków, liczą powyżej 1600 mieszkańców, są zatem względnie bliskie jego osiągnięcia.

Funkcje miejskie i infrastruktura

Do ważnych elementów charakterystyki miast zdegradowanych oraz potencjalnych miast należy ich identyfikacja funkcjonalna, polegająca zarówno na określeniu udziału ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych bądź ludności zatrudnionej poza rolnictwem (tab. 3, 4), jak i określenie roli, jaką odgrywają one w relacji z otoczeniem (obszarem obsługi). Wyrazem związków funkcjonalnych miejscowości z własnym zapleczem są funkcje centralne⁸ (tab. 4). Inne istotne charakterystyki miasteczek dotyczą ich układu przestrzennego (zob. tab. 3), a także poziomu wyposażenia w infrastrukturę techniczno-komunalną (tab. 4).

Badanie zagadnień funkcjonalnych i wyposażenia techniczno-infrastrukturalnego wymaga zwykle uwzględnienia możliwie najnowszych informacji. Uzyskanie aktualnych danych w układzie miejscowości jest aktualnie bardzo trudne ze względu na niedostatek odpowiednich publikacji źródłowych. Poniżej wykorzystano wcześniejsze wyniki badań autora, oparte na danych pochodzących głównie ze spisu powszechnego 1988 r. i innych źródeł z przełomu lat 80. i 90. XX w. W okresie transformacji systemowej część informacji uległa dezaktualizacji. Jednocześnie warto zauważyć, że niektóre zmienne są wynikiem długotrwałych procesów, w związku z czym cechuje je znaczna inercja – dotyczy to przede wszystkim informacji zamieszczonych w tab. 3. Poza wyjątkowymi sytuacjami niektóre relacje między miejscowościami wiejskimi w regionalnym systemie osadniczym nie ulegają rewolucyjnym zmianom. Zamieszczone informacje o układzie przestrzennym cechuje najwyższy stopień trwałości, dane nt. związków funkcjonalnych dezaktualizują się zwykle

⁶ Projekt rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 27.06.2012 (<http://mac.bip.gov.pl/prawo-i-prace-legislacyjne/projekt-rozporzadzenia-rady-ministrow-w-sprawie-ustalenia-granic-niektorych-gmin-i-miast-oraz-zmiany-siedziby-wladz-gminy.html> - dostęp w dniu 02.01.2013)

⁷ W trakcie opracowywania redakcyjnego tekstu artykułu władze samorządowe Stopnicy złożyły uzupełniony wniosek, który został przyjęty i miejscowość z dniem 1 stycznia 2015 r. odzyskała prawa miejskie.

⁸ Sposoby ich pomiaru omówiono w innych pracach – zob. Maik (1977), Sokołowski (1994, 1999) i in.

Tabela 3. Wybrane cechy miast zdegradowanych w województwie świętokrzyskim

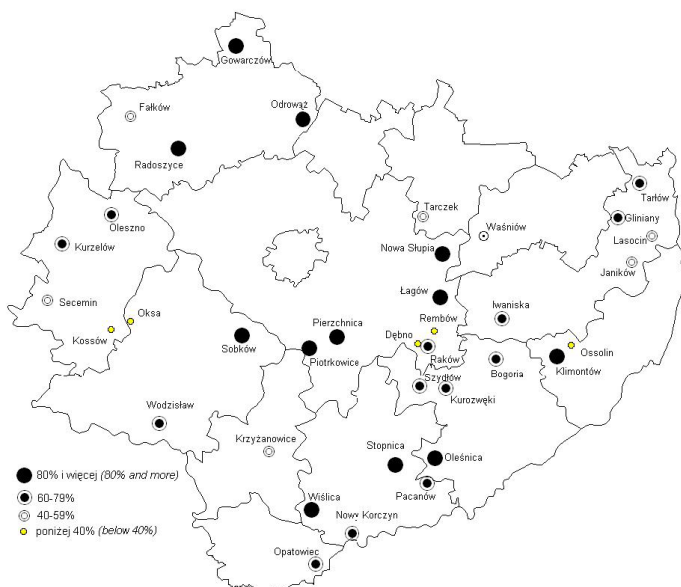
Miejscowość	Ludność nierolnicza (%) ^{1,2}	Poziom funkcji obsługi ^{3,4}	Układ przestrzenny ^{4,5}
Bogoria	70	B	M
Dębno	30	C	P
Fałków	52	B	P/W
Gliniany	65	C	P
Gowarczów	82	B	M
Iwaniska	76	B	M
Janików	48	C	U
Klimontów	80	A	M
Kossów	<20	C	U
Krzyżanowice (Dolne)	58	C	W
Kurozwęki	72	B	P/W
Kurzelów	75	B	P/W
Lasocin	51	B	P
Łągów	82	A	M
Nowa Słupia	84	B	M
Nowy Korczyn	76	A	M
Odrowąż	100	B	W
Oksa	<20	B	P/W
Oleszno	60	C	W
Oleśnica	86	B	P/W
Opatowiec	62	B	M
Ossolin	37	C	U
Pacanów	71	A	M
Pierzchnica	89	B	M
Piotrkowice	86	C	W
Radoszyce	81	A	M
Raków	70	B	M
Rembów	35	C	U
Secemin	52	B	P/M
Sobków	98	B	P
Stopnica	79	A	M
Szydłów	67	B	M
Tarczek	51	C	U
Tarłów	65	B	P/M
Waśniów	<20	B	P/W
Wiślica	80	B	M
Wodzisław	67	B	M

Źródła i objaśnienia: ¹NSP 1988; ²Stelmach i in. (1990) – dla miejscowości liczących poniżej 1000 ludności w 1988 r.; ³A – wysoki (silny ośrodek, poziom obsługi ponadlokalny), B – przeciętny (poziom obsługi typowy dla większości ośrodków gminnych), C – niski (pozostałe miejscowości); ⁴badania własne; ⁵dominujący typ układu przestrzennego – opis w tekście.

powoli, natomiast informacje z zakresu gospodarki i infrastruktury wykazują znaczną dynamikę zmian i z tego względu posiadają tylko określony walor porównawczy. Ich uaktualnienie jest wskazane, wymaga jednak podjęcia badań terenowych.

Udział ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych wahał się w poszczególnych miejscowościach już przed okresem transformacji systemowej w granicach od kilkunastu do blisko 100%⁹. Najwyższe wartości osiągał w największych miejscowościach pełniących funkcje gminne (wyjątkiem jest Odrowąż, niepełniący tej funkcji), w których spełnia on, a nawet znacznie przekracza, kryterium wymagane przy ubieganiu się o nadanie praw miejskich. Najniższe wartości wskaźnika odnotowano w miejscowościach niepełniących funkcji gminnych, zwykle mających też niewielkie zaludnienie. Należą do nich: Dębno, Kossów, Oksa, Ossolin i Rembów, a także gminny Waśniów, które na tej podstawie mogą zostać zakwalifikowane do kategorii wsi rolniczych (ryc. 4). Zarysowuje się tu prawidłowość polegająca na tym, że rolniczy charakter miejscowości koreluje z jej wielkością zaludnienia oraz z pełnieniem funkcji administracyjnej (siedziby gminy).

W grupie 17 większych miejscowości (tab. 4), wszystkie oprócz Stopnicy cechował znaczący udział funkcji rolniczej. W czterech z nich, włącznie ze względnie dużą Oleśnicą, była dominująca, w dziesięciu kolejnych – posiadała niewielką przewagę nad jednym z pozostałych sektorów gospodarki. W trzech miejscowościach funkcja rolnicza miała drugorzędne znaczenie, ustępując, zwykle nieznacznie, usługom (Klimontów, Łągów, Nowy Korczyn). Mając na uwadze ogólnokrajowe trendy zmian struktury gospodarczej, wśród których na czoło wysuwa się wzrost udziału sektora trzeciego (por. m.in. Sokołowski 2006), należy założyć pewne zwiększenie udziału usług w badanych miejscowościach. Jednocześnie, z po-

Ryc. 4. Miasta zdegradowane w województwie świętokrzyskim według udziału ludności pozarolniczej
Former towns in the Świętokrzyskie Voivodeship by the share of non-agricultural population

Źródło: opracowanie własne na podstawie różnych źródeł. • Source: own compilation based on various sources.

⁹ W przypadku mniejszych miejscowości podane w tab. 3 odsetki ludności nierolniczej pochodzą z danych pozaspisowych i mogą być obciążone sporym błędem.

Tabela 4. Wybrane wskaźniki większych miast zdegradowanych w województwie świętokrzyskim (liczących 1000 i więcej mieszkańców w 1988 r.)

Miejscowość	Typ funkcjonalny ze względu na:		Poziom wyposażenia techniczno-infrastrukturalnego	Poziom rozwoju funkcji obsługi w 1988 r. (centralność w skali 0–100)
	charakter dominacji funkcjonalnej	stosunek liczby miejsc pracy do liczby miejsc zamieszkania		
Fałków	RU	P1	średni	47
Gowarczów	R	M1	niski	55
Iwaniska	RU	MP	niski	56
Klimontów	UR	MP	średni	62
Kurzelów	R	M1	średni	35
Łągów	UR	MP	średni	62
Nowa Słupia	RU	M1	średni	51
Nowy Korczyn	UR	P1	wysoki	65
Oleszno	R	MP	niski	34
Oleśnica	R	M1	niski	40
Pacanów	RU	MP	średni	70
Radoszyce	RP	M1	średni	60
Raków	RU	MP	niski	53
Secemin	RP	MP	średni	55
Stopnica	PU	P2	wysoki	67
Szydłów	RU	MP	wysoki	53
Wodzisław	RU	MP	średni	56

Objaśnienie symboli: 1) typologia ze względu na charakter dominacji funkcjonalnej: U – funkcja usługowa, R – rolnicza, P – przemysłowa, dwoma literami oznaczono typy mieszane, X – brak dominacji funkcjonalnej (równowaga trzech sektorów gospodarki); 2) typologia ze względu na stosunek liczby miejsc pracy do liczby miejsc zamieszkania: P – przewaga funkcji miejsca pracy, MP – równowaga funkcji miejsca pracy i funkcji mieszkaniowej, M – przewaga funkcji mieszkaniowej.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych: NSP 1988, Sokołowski (1999) oraz niepublikowane dane autora.

wodu charakteru przemian gospodarczych w okresie transformacji systemowej, w tym zwłaszcza likwidacji części zakładów pracy, nie można wykluczyć zwiększenia udziału ludności utrzymującej się z rolnictwa w niektórych miejscowościach.

Porównanie stosunku liczby pracujących według miejsca pracy do liczby pracujących według miejsca zamieszkania wykazuje, że przed okresem transformacji systemowej przeważały miejscowości charakteryzujące się względną równowagą pod tym względem, mniej było jednostek z przewagą funkcji mieszkaniowej, a najmniej – z przewagą funkcji miejsca pracy (Fałków, Nowy Korczyn, Stopnica). W obecnej sytuacji gospodarczej kraju należy uznać za mało prawdopodobną poprawę sytuacji na rynku pracy w charakteryzowanej kategorii miejscowości. Niedobór miejsc pracy wskazuje, generalnie biorąc, na słabość gospodarczą części byłych miast województwa świętokrzyskiego, podobnie jak to jest i w innych częściach Polski.

Pewnych informacji uaktualniających może dostarczyć porównanie sytuacji w odpowiednich gminach. Należy jednak zwrócić uwagę, że udział ludnościowy analizowanych miejscowości będących siedzibami gmin w swoich jednostkach administracyjnych zawiera się w licznych przypadkach w przedziale 10÷20%, a tylko w dwóch przekracza 1/3 (Radoszyce – 37% i Opatowiec – 48%), co ma określony wpływ na interpretację danych liczbo-

wych. Bilans dojazdów do pracy¹⁰ we wszystkich uwzględnianych gminach był w 2006 r. ujemny, sięgając od około 100 osób (Nowy Korczyn, Opatowiec, Pacanów, Szydłów), do ponad 400 osób (Gowarczów, Iwaniska, Nowa Słupia, Radoszyce); szczególnie wyróżnia się jednak gmina Bogoria, z ujemnym bilansem sięgającym prawie 800 osób (przy zaludnieniu 7900 mieszkańców). Wielkości te mogą wskazywać na utrzymywanie się dominacji funkcji mieszkaniowej w większości jednostek, jednak brak informacji o bilansach wewnątrzgminnych uniemożliwia bardziej dokładne rozeznanie.

O sytuacji gospodarczej jednostek świadczą też m.in. dane dotyczące liczby podmiotów gospodarczych. Największą liczbę podmiotów gospodarczych w usługach oraz w przemyśle i budownictwie odnotowano¹¹ w miejscowościach: Radoszyce (ponad 300), Klimontów (ponad 200), Stopnica i Łągów (po około 180) oraz Nowa Słupia i Oleśnica (po około 150), natomiast najmniej podmiotów pozarolniczych miały na ogół miejscowości nie pełniące funkcji siedziby gminy – niektóre z nich po kilka lub kilkanaście. Odpowiednie wielkości względne przekraczały często (np. w wymienionych wyżej miejscowościach) 100 podmiotów gospodarczych poza rolnictwem na 1000 mieszkańców, osiągając maksymalnie (w Wiślicy) wielkość 130.

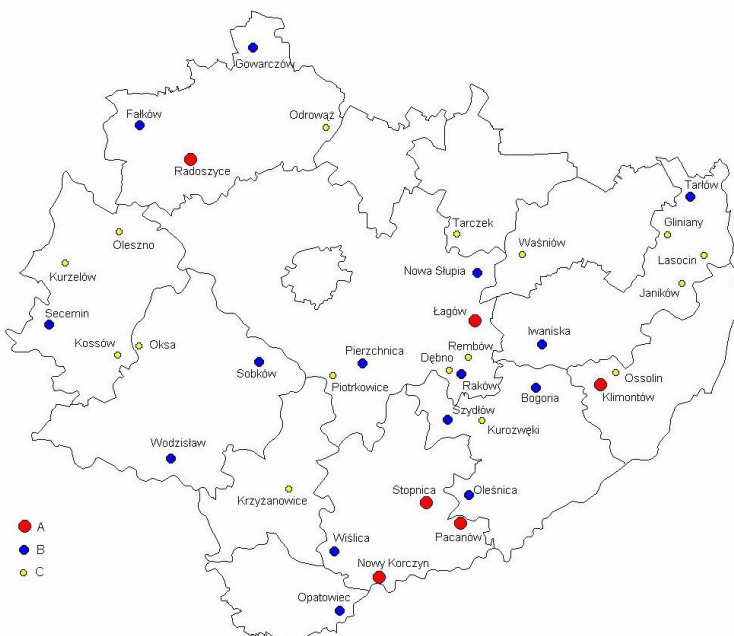
W zakresie funkcji obsługi zaplecza zaznacza się wyraźny podział według pełnionej funkcji administracyjnej. Wynika to z tego, że ośrodek gminny dysponuje zwykle pewnym zestawem placówek i instytucji obsługujących zaplecze w obrębie własnej jednostki administracyjnej. Należą do nich takie dziedziny jak: administracja publiczna, oświata, kultura, ochrona zdrowia, duża część handlu, w tym skup płodów rolnych, niektóre zakłady przemysłowe itp. Nieliczne miejscowości wiejskie pełnią funkcje o zasięgu ponadlokalnym, wykraczającym poza obszar własnej gminy. Może to dotyczyć szkolnictwa ponadgimnazjalnego, niekiedy wyspecjalizowanych placówek handlowych, rzadziej innych dziedzin życia. Najlepiej rozwiniętymi pod tym względem miejscowościami były: Klimontów, Łągów, Nowy Korczyn, Pacanów, Radoszyce i Stopnica (tab. 4, ryc. 5). Niektóre z instytucji działających tam wcześniej utrzymały się do czasów współczesnych (niekiedy w zmienionej formie własnościowej), są zatem podstawy, by i teraz zakwalifikować te miejscowości do kategorii lepiej rozwiniętych pod względem związków z zapleczem bądź też posiadających zaplecze bardziej rozległe. Słabiej rozwinięte funkcjonalnie są zwykle miejscowości o rolniczym charakterze (np. Oleśnica w grupie wsi gminnych). Zmiany zaobserwowane w ostatnich latach nie były w grupie badanych jednostek na tyle głębokie, by zmienić podstawy ich zróżnicowania hierarchicznego.

Należy podkreślić, że wymienione wyżej miejscowości (najlepiej rozwinięte funkcjonalnie) dorównują pod tym względem większości miast w województwie, liczących poniżej 10 tys. mieszkańców, które nie pełnią funkcji ośrodka powiatowego, a część miast niepowiatowych nawet przewyższają.

Podstawą pomiaru poziomu wyposażenia infrastrukturalnego w układzie miejscowości były dane z około 1990 r. Mając na uwadze możliwy znaczny stopień ich dezaktualizacji, zestawiono je z informacjami współczesnymi, których mankamentem jest jednak to, że odnoszą się do całych gmin. W tej sytuacji przyjęto, że w gminach, w których nastąpił znaczny postęp w rozwoju infrastruktury w okresie dzielącym obydwie obserwa-

¹⁰ Dane o dojazdach do pracy w 2006 r. pochodzą z opracowania *Dojazdy do pracy w Polsce. Terytorialna identyfikacja przepływów ludności związanych z zatrudnieniem*, GUS Urząd Statystyczny w Poznaniu, Poznań, 2010.

¹¹ Dane GUS za 2011 r. (Bank Danych Lokalnych).

Ryc. 5. Miasta zdegradowane w województwie świętokrzyskim według stopnia wykształcenia funkcji obsługi. A – silne, B – przeciętne, C – pozostałe.

Former towns in the Świętokrzyskie Voivodeship by the level of development of service function.

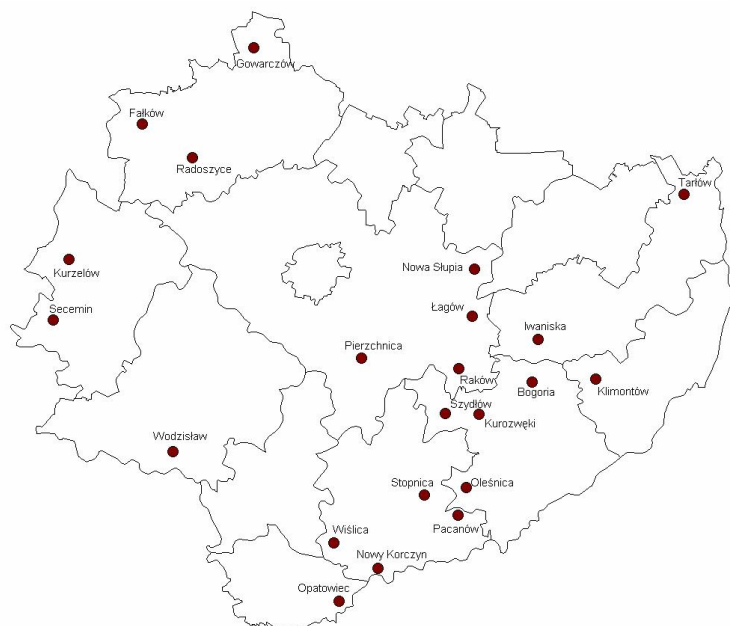
A – strong, B – average, C – other.

Źródło: opracowanie własne • Source: own compilation

cje (tj. około 20 lat), zmiany były w również udziałem miejscowości będących siedzibami gmin. Ponieważ tego rodzaju przybliżenia mogą mieć wartość jedynie orientacyjną, klasyfikacja miejscowości według poziomu wyposażenia infrastrukturalnego ma charakter bardzo ogólny (wydzielenie tylko trzech poziomów – tab. 4). Uwzględni on przede wszystkim określone relacje pomiędzy miejscowościami.

Najwyższy poziom wyposażenia infrastrukturalnego¹² obserwowano w końcu XX i na początku XXI w. w Nowym Korczynie, Szydłowie i Stopnicy. Miejscowości te dzielił w tym czasie znaczny dystans od tych, które zamykały stawkę. Z uwagi na to, że miały one znacznie mniej do nadrobienia – próbując dorównać choćby standardom miejskim – rozbudowa infrastruktury wiązała się albo z ponoszeniem mniejszych nakładów finansowych, albo też z przeniesieniem inwestycji na inny rodzaj sieci bądź urządzeń. Przykładowo: gmina Stopnica w ciągu ostatniej dekady praktycznie nie zwiększyła stopnia zwodociągowania (korzystający z określonego rodzaju instalacji stanowią około 89% ogółu mieszkańców gminy), natomiast udział korzystających z kanalizacji zwiększył się w latach 2002–2011 z niespełna 20 do prawie 46%. W tym czasie takie gminy jak: Klimontów, Raków, Secemin, Iwaniska, Nowa Słupia i Radoszyce, koncentrowały wysiłki na nadrobieniu zaległości w sieci wodociągowej, zwiększając udział korzystających odpowiednio: z 24 do 42%, z 37 do 51%, z 41 do 68%, z 45 do 67%, z 49 do 57%, z 54 do 68%. W rezultacie zmian żadna z miejscowości nie osiągnęła dotychczas stanu nasy-

¹² W zakresie zwodociągowania, skanalizowania, dostępu do oczyszczalni ścieków, wyposażenia mieszkań w instalacje sanitarne itp.

Ryc. 6. Miasta zdegradowane w województwie świętokrzyskim, które najlepiej zachowały miejski charakter układu przestrzennego

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z tab. 3 (cecha: „układ przestrzenny”).

Former towns in the Świętokrzyskie Voivodeship with best preserved urban spatial arrangement

Source: own compilation based on the data from tab. 3 (indicator: „układ przestrzenny” – „spatial arrangement”)

Ryc. 7. Raków z lotu ptaka; zwarta zabudowa w otoczeniu rynku widoczna po prawej stronie zdjęcia

Źródło: strona internetowa gminy Raków (dostęp 30.01.2013)

Aerial photograph of Raków: densely built-up area around the town square on the right of the picture

Source: Raków municipality website (accessed 30.01.2013)

Ryc. 8. Szydłów: widok na starą część miasteczka z rynkiem i murami miejskimi

Źródło: strona internetowa gminy Szydłów (dostęp 30.01.2013)

Szydłów: view on the old part of town with town square and town walls

Source: Szydłów municipality website (accessed 30.01.2013)

cenia urządzeniami infrastruktury, a relacje typu: lepiej wyposażone/słabiej wyposażone, pomimo pewnego spłaszczenia różnic w ostatnim czasie, nie uległy zasadniczym przewartościowaniom.

Układ przestrzenny

Czynnik morfogenetyczny odgrywa szczególną rolę przy rozpatrywaniu miejscowości w kategoriach miasto/wieś. Struktury przestrzenne w niewielkich miejscowościach, zwłaszcza w ich częściach centralnych, cechuje zwykle znaczna inercja. Liczne miasteczka, zarówno aktualne, jak i zdegradowane, posiadają często „zamrożony” układ przestrzenny, pamiętający jeszcze czasy pierwszej lokacji i powinien być on traktowany jako element dziedzictwa kulturowego. Układ urbanistyczny wraz z jego architektonicznym wypełnieniem (zwartość zabudowy, forma budynków, użyte materiały itp.) można aktualnie identyfikować bądź weryfikować m.in. na podstawie zdjęć satelitarnych, które są doskonałym uzupełnieniem używanych wcześniej planów miejscowości i badań terenowych.

Wyodrębniono kilka typów układów przestrzennych charakterystycznych dla osadnictwa wiejskiego i małomiasteczkowego, oznaczając je następującymi symbolami:

- U – typ jednodrożny zwarty (ulicówka);
- W – wieś wielodrogowa (układ przynajmniej kilku dróg, zarówno wylotowych, jak i wewnętrznych, z których większość nie jest prosta i przecinają się one pod różnicowanymi kątami);

- P – wieś placowa (plac centralny nieposiadający cech rynku ze względu na jego nieregularność, rozległość lub duży udział zabudowy zagrodowej);
- M – miejski układ urbanistyczny i charakter zabudowy – z rynkiem, zwartą zabudową wokół rynku i głównych ulic, ze zwartą miejską siatką ulic, w większości prostych i przecinających się pod kątem prostym;
- P/M – układ urbanistyczny z rynkiem w centrum, ale ze znacznymi ubytkami zabudowy wokół rynku lub z zabudową częściowo zagrodową wokół rynku (taki układ – pierwotnie miejski – traci typowo miejski charakter);
- P/W – wieś z rozległym placem, prawdopodobnie pozostałością rynku, wokół którego dominuje zabudowa zagrodowa, lub który został wewnątrz zabudowany.
- Sporadycznie występują inne formy – niejednoznacznie zakwalifikowane (tab. 3).

Układ przestrzenny i fizjonomia badanych miejscowości są silnie zróżnicowane. Typ miejski, z rynkiem stanowiącym centrum układu przestrzennego, często prostokątnym układem ulic i miasteczkową, zwartą zabudową, zachował się w licznych miastach zdegradowanych na mocy ukazu carskiego, tj. w latach 1869–1870. Jest on najlepiej zachowany w tych miejscowościach, w których występuje w „czystej” postaci, tj. w 16 jednostkach (tab. 3). Bogoria, Gowarczów, Iwaniska, Klimontów, Łągów, Nowa Słupia, Nowy Korczyn, Opatowiec, Pacanów, Pierzchnica, Radoszyce, Raków, Stopnica, Szydłów, Wiślica i Wodzisław. W większości przypadków wokół rynku i wzdłuż sąsiadujących z nim ulic dominuje zwarta zabudowa, a zabudowa zagrodowa nie jest widoczna z centrum układu urbanistycznego. Wyjątkowo dobrze zachował się on w tych miasteczkach, które na przełomie XIX i XX w. były największe, tj. liczyły około 5 tys. mieszkańców (Klimontów, Nowy Korczyn, Radoszyce, Stopnica, Wodzisław) oraz w kilku mniejszych (Łągów, Nowa Słupia, Raków, Szydłów, Wiślica) (ryc. 7 i 8).

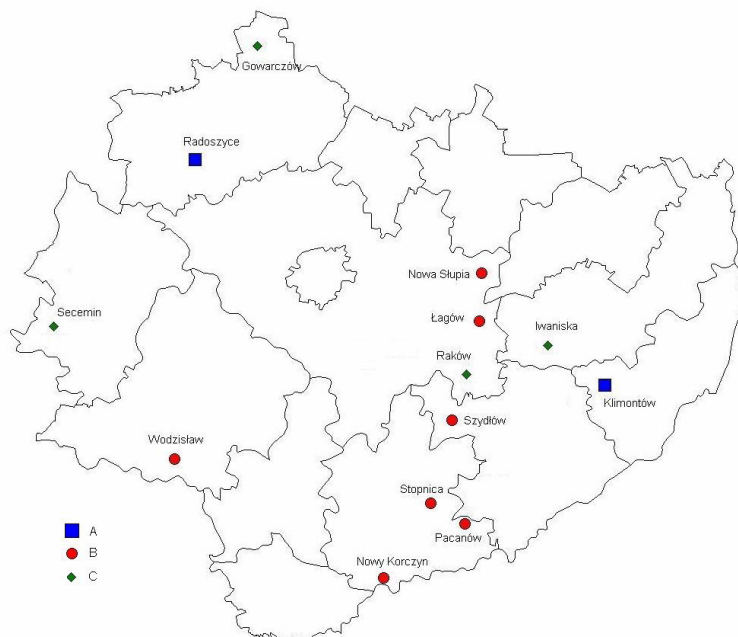
Kilka innych miejscowości (Fałków, Kurozwęki, Kurzelów, Oleśnica, Oksa, Secemin, Waśniów, Tartów) zachowało ślady miejskiego rozplanowania, które jednak są słabo zaznaczone w terenie. Reprezentują one typy P/W i P/M, których krótka charakterystyka zamieszczona wyżej wyjaśnia różnice w stosunku do typu M.

Miasta potencjalne

Jak zaznaczono we wstępie, po 1980 r. ponad 100 miejscowości uzyskało prawa miejskie, w tej liczbie większość stanowią jednostki wcześniej zdegradowane. Mając na uwadze powolność zachodzących zmian w sieci osadniczej, zmiana statusu jest z reguły tylko formalnoprawnym potwierdzeniem od dawna istniejącego stanu rzeczy. Takie atrybuty miejscowości jak wielkość zaludnienia, funkcje, poziom wyposażenia infrastrukturalnego, układ urbanistyczny czy też stan świadomości społeczności lokalnej, która postrzega wymienione osiedla jako miasta, sprawiają, że stan *de facto* znacznie wyprzedza ich stan *de iure*.

Wyniki przeprowadzonych badań potwierdzają, że niektóre spośród badanych miejscowości odpowiadają kryteriom miejskości stosowanym aktualnie w Polsce¹³. Rycina 9 przedstawia analizowane miejscowości według liczby spełnianych kryteriów.

¹³ Uzyskanie statusu miasta wiąże się aktualnie ze spełnieniem określonych kryteriów w następujących kategoriach: demograficzne (posiadanie minimalnego zaludnienia – przyjmuje się 2000 mieszkańców, choć w praktyce zdarzają się odstępstwa), przestrzenno-urbanistyczne (m.in. posiadanie miejskiego układu przestrzennego i charakteru zabudowy, uchwalonego planu zagospodarowania przestrzennego oraz odpowiedniego poziomu wyposażenia w infrastrukturę techniczno-komunalną), funkcjonalne (posiadanie odpowiednich instytucji pełniących funkcje ponadlokalne, a także zatrudnienie przynajmniej 2/3 ludności poza rolnictwem), społeczne (poparcie lokalnej społeczności).

Ryc. 9. Miasta zdegradowane w województwie świętokrzyskim wykazujące najwięcej cech miejskich:

A – spełniające wszystkie badane kryteria miejskości (wielkość, układ przestrzenny, funkcje, infrastruktura), B – spełniające wszystkie badane kryteria poza wielkościowym (zaludnienie 1000–1999 mieszkańców), C – nie spełniające dwóch kryteriów (przy zaludnieniu 1000–1999 mieszkańców).

Former towns in the Świętokrzyskie Voivodeship characterized by highest number of urban attributes:

A – all tested criteria met (size, spatial arrangement, functions, infrastructure), B – all tested criteria met except size (population 1000–1999 inhabitants), C – two criteria not met (population 1000–1999 inhabitants).

Źródło: opracowanie własne • Source: own compilation.

Wszystkie badane kryteria miejskości spełniane są aktualnie przez dwa byłe miasta: Radoszyce i Klimontów. Ewentualne złożenie odpowiednich wniosków, uzupełnionych o niezbędną dokumentację i przy bardzo prawdopodobnym poparciu społeczności lokalnej, miałyby duże szanse na pomyślny finał. Kilka innych nie odbiega od miast niczym poza wielkością – nie przekraczają one 2000 mieszkańców, przy czym wszystkie liczą więcej niż 1000 mieszkańców. Są to: Łągów, Nowa Słupia, Nowy Korczyn, Pacanów, Stopnica, Szydłów, Wodzisław. Dwa mniejsze miasteczka w tej grupie – Nowy Korczyn i Stopnica – wyróżniają się szczególnie, zarówno pod względem morfologicznym i infrastrukturalnym, a także jako silne ośrodki obsługi zaplecza, przewyższające pod tym względem niektóre miejscowości w województwie świętokrzyskim posiadające prawa miejskie.

Trzecia wyodrębniona grupa miejscowości (4 jednostki) nie spełnia zwykle jednego kryterium pozawielkościowego. W przypadku Gowarczowa, Iwanisk i Rakowa jest to słabiej rozwinięta infrastruktura (element podatny na względnie szybką dezaktualizację, co sprawia, że sytuacja tych miejscowości mogła dotychczas lub może w niedługim czasie ulec poprawie), natomiast Secemin cechuje zbyt duży udział funkcji rolniczej oraz słabiej w tej grupie zachowany miejski układ przestrzenny. Na plus należy natomiast wyróżnić Raków (za dobrze zachowany miejski układ przestrzenny i charakter zabudowy), w związku z czym miejscowość ta może szybko przesunąć się do grupy drugiej.

W zestawianiu nie znalazła się między innymi Oleśnica, trzecia miejscowość pod względem zaludnienia, niespełniająca jednak większości kryteriów, a także spełniająca część kryteriów (w tym morfologiczne) Wiślica, którą cechuje bardzo małe zaludnienie.

Zakończenie

Kategoria miast zdegradowanych liczy w Polsce kilkaset jednostek; w tej grupie część odzyskała już prawa miejskie, część – ze względu na posiadane walory – ma na to jeszcze realne szanse. Najliczniejszą grupę stanowią jednostki, których awans do kategorii miast jest w praktyce niemożliwy, nawet pomimo uzasadnienia historycznego – są to miejscowości, których degradacja dotyczy nie tylko kwestii statusu formalnoprawnego, ale również większości cech miejskich.

Jednym z regionów posiadających gęstą sieć byłych miast jest województwo świętokrzyskie, na którego obszarze większość jednostek spełniających współczesne kryteria miejskości już uzyskała awans. W rezultacie powyższego badania stwierdzono, że pozostały jeszcze dwie miejscowości, dla których ewentualna zmiana statusu formalnoprawnego nie powinna stanowić większego problemu oraz grupa kilku następnych, spełniających większość kryteriów poza ludnościowym. Spośród licznych problemów charakterystycznych dla większości zdegradowanych miast w Polsce, a także wielu mniejszych jednostek spośród tych, które posiadają prawa miejskie, na czoło wysuwają się: demograficzne, gospodarcze, infrastrukturalne, a z punktu widzenia kryteriów miejskości – także morfologiczne. Byłe miasta regionu świętokrzyskiego wyróżniają się na tym tle dobrze na ogół zachowanymi układami przestrzennymi i miejską zabudową, a także brakiem, lub niewielką skalą depopulacji. Typowe są natomiast problemy gospodarcze, które pogłębiają nękający tę kategorię miejscowości permanentnie od dziesięcioleci tzw. kryzys małych miast¹⁴. Negatywne zjawiska gospodarcze znajdują konsekwencje między innymi w postaci emigracji ludzi młodych, poszukujących pracy w większych miastach lub za granicą, warunkują zatem w znacznym stopniu takie następstwa demograficzne, jak starzenie się społeczeństwa i zahamowanie wzrostu zaludnienia. Odptyw mieszkańców oraz likwidacja części podmiotów gospodarczych prowadzi z kolei do spadku dochodów miast i wzrostu skali problemów społecznych, wywołanych bezrobociem, apatią społeczną, odptywem jednostek kreatywnych, brakiem oferty polepszającej możliwości spędzania wolnego czasu itp. (Kantor-Pietraga i in. 2012).

W XX w., zwłaszcza w okresie powojennym, zanikły bądź zostały ograniczone tradycyjne funkcje małych miast. Dwukrotne przejście zmian ustrojowych, a współcześnie także zjawiska związane z globalizacją gospodarki, odbiły się negatywnie między innymi na drobnej wytwórczości, handlu, częściowo też na pośrednictwie w wymianie i przetwórstwie płodów rolnych. W ostatnich latach problemy pogłębiają się z powodu między innymi otwarcia się krajowego rynku na produkty pochodzące z importu. Nie bez znaczenia dla małych miast jest likwidacja wielu miejsc pracy w przemyśle rolno-spożywczym, m.in. w wyniku realizacji niektórych przepisów Unii Europejskiej i tzw. restrukturyzacji gospodarki (likwidacja małych mleczarni, rzeźni, ubojni i in.). Nieco lepiej przedstawia się kwestia funkcji standardowych, które, mimo znacznego ich osłabienia w okresie transformacji

¹⁴ Już w latach 50. XX w. powstała literatura na ten temat (zob. np. zbiór *Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast*, 1957, pod red. K. Dziewońskiego i M. Kiełczewskiej-Zaleskiej).

systemowej, przetrwały tzw. reformy rynkowe. Miejscowość o charakterze centralnym (w rozumieniu założeń teorii Christallera) powinna mieć swój własny obszar obsługi z pewną minimalną liczbą ludności – wynika to z określonych wielkości popytu na dobra i usługi, poniżej których działalność staje się nieopłacalna. Zbyt niskie zaludnienie doprowadziło do zaniku funkcji centralnych w niektórych miasteczkach i w rezultacie pogorszenia ich sytuacji ekonomicznej. Najmniejsze szanse na odzyskanie praw miejskich mają te miejscowości, które aktualnie nie pełnią funkcji ośrodka gminnego, przy czym słabe związki z zapleczem są tu tylko jedną z kilku słabych stron tych miejscowości.

Wymienione kwestie nie wyczerpują katalogu symptomów kryzysowych wśród małych miast. Szczegółowe rozpoznanie uwarunkowań społecznych i gospodarczych należałoby odnieść do poszczególnych jednostek, co wymaga pogłębionych badań terenowych.

Literatura

- Drobek W.**, 1999, *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Golachowski S.**, 1964, *Dawne wzory i nowe modele wsi*, Czasopismo Geograficzne, 35, 3–4, s. 371–386.
- Golachowski S.**, 1965, *Proces semi-urbanizacji w województwie opolskim*, Kwartalnik Opolski, 2, s. 54–58.
- Dziewoński K., Kielczewska-Zaleska M.** (red.), 1957, *Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast*, Prace Geograficzne IG PAN, 9, Warszawa.
- Jelonek A.**, 1967, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, Dokumentacja Geograficzna, z. 3–4.
- Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R., Runge J.**, 2012, *Kontekst geograficzny i funkcjonalny kurczenia się małych miast w Polsce południowej*, [w:] K. Heffner, A. Halama (red.), *Ewolucja funkcji małych miast w Polsce*, Studia Ekonomiczne, Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, s. 9–24.
- Kielczewska-Zaleska M.**, 1969, *Geografia osadnictwa*, PWN, Warszawa.
- Krzysztofik R.**, 2006, *Nowe Miasta w Polsce w latach 1980–2007. Geneza i mechanizmy rozwoju. Próba typologii*, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Maik W.**, 1977, *A graph theory approach to the hierarchical ordering of elements of the settlement systems*, *Questiones Geographicae*, 4, s. 95–108.
- Miasta polskie w tysiącleciu*, 1965, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Mularczyk M.**, 2006, *Przemiany społeczno-zawodowe w małych miastach woj. świętokrzyskiego w latach 1995–2004*, [w:] K. Heffner, T. Marszał (red.), *Uwarunkowania rozwoju małych miast*, Biuletyn KPZK PAN, 226, s. 95–105.
- Ratzel F.**, 1891, *Anthropogeographie*, t.II, Stuttgart.
- Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1920/22, 1923*, GUS, Warszawa.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i krajów słowiańskich, 1880–1902 (15 tomów)*, F. Sulimierski, W. Walewski (red.), Warszawa.
- Sokołowski D.**, 1994, *Hierarchia miejscowości centralnych w makroregionie dolnej Wisły*, Acta Univ. Nicolai Copernici, Geografia 26, Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 107–124.
- Sokołowski D.**, 1999, *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń.

Sokołowski D., 2006, *Funkcje centralne i hierarchia funkcjonalna miast w Polsce*, Wyd. UMK, Toruń.

Sokołowski D., 2008, *Miasta nowe i potencjalne jako główne elementy kontinuum wiejsko-miejskiego w Polsce*, [w:] A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego*, Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 63–78.

Statystyka miast i osiedli 1945-1965, 1967, Seria Statystyka Regionalna, 6, GUS.

Stelmach M., Malina R., Tkocz J., Żukowski B., 1990, *Obszary wiejskie i grunty rolnicze w Polsce*, Instytut Planowania i Urządzania Terenów Wiejskich, Akademia Rolnicza we Wrocławiu, Wrocław.

Śleszyński P., 2006, *Przemiany osadnicze i demograficzne Pomorza w okresie transformacji i ich znaczenie dla środowiska przyrodniczego*, [w:] A. Richling, B. Stojek, M. Strzyż, I. Szumacher, E. Świercz (red.), *Regionalne studia ekologiczno-krajobrazowe*, Problemy Ekologii Krajobrazu, XVI/2, WGiSR UW, IG AŚ, PAEK, s.75–88.

Summary

In the Świętokrzyskie Voivodeship there are numerous former towns possessing a village status nowadays. Most of them were deprived of town privileges between 1869 and 1870, under the Russian regulation. These sites lost the characteristics of urban areas in the slightest degree. The paper analyzes the infrastructure and functional, morphological and demographic situation of such villages. Some of them were identified as having a chance to regain the town rights.